

HIRATA TAKESI

A pártrendszer kialakulása és a választási illékonyság Közép-Európában

Tíz év telt el, amióta a rendszerváltás megtörtént Közép-Európa országaiban. Közben mindegyik országban több ízben tartottak választásokat (Lengyelország: [1990], 1991, 1993, 1997; Csehország: 1990, 1992, 1996, 1998; Szlovákia: 1990, 1992, 1994, 1998; Magyarország: 1990, 1994, 1998), amelyek során több pártot magában foglaló pártrendszer jött létre. A szakirodalomban még nem alakult ki konszenzus arra nézve, hogy a pártrendszer stabilizálódása nélkülözhetetlen feltétele-e a demokrácia konszolidációjának. E kérdést egyelőre félretéve, nézzük meg eloször a pártrendszer megszilárdulásának mértékét.

Mielőtt azonban megkísérelnénk a pártrendszer vizsgálatát, bevezetésként szeretnénk rámutatni két szélsőséges nézetre, amelyeket főként nyugat-európai szemlélők fogalmaztak meg.

Az egyik póluson található az a nézet, amely szerint a kommunista diktatúra egyrészt összekovácsolta a munkások homogén társadalmát abban az értelemben, hogy mindenki az államtól függő foglalkozási viszonyba került, másrészt lerombolta az autonóm szervezeteket és egyesületeket, ezért a poszt-kommunista társadalom az egyénre nézve homogén elemekből álló, az egészre nézve atomizált társadalmat alkotott. Ennek következtében a demokratizálódás utáni pártok addig „nem állnak kapcsolatban” a társadalmi törésvonalakkal (mivel ezek még nem léteznek ezen érvelés szerint), ameddig a privatizáció és a piacosodás folyamán ki nem alakul az osztályok közötti különbség.

A másik póluson említhetnénk a H. Kitschelt nevével fémjelzett általános modellt, amely a pártok elhelyezkedési tengelye-

iról szól. Ezt tulajdonképpen a jelenlegi nyugat-európai országok pártrendszerének vizsgálatára készítette oly módon, hogy a hagyományos jobb- és baloldal közötti gazdasági álláspontok különbségét jelző vízszintes tengelyt metszette egy függőleges tengellyel, amely a társadalmi értékrendszer szerint egy libertárius magatartás és egy autoritárius magatartás között húzódik. Kitschelt véleménye szerint Nyugat-Európában a pártok konstellációja megfelel a választók „kötődés”-ének, akik egy újraelosztásra orientált libertárius baloldal és egy piacra orientáló autoritárius jobboldal között szóródnak. Kelet-Európában viszont a választók – az ő feltételezése szerint – egy piacra orientált libertárius baloldal és egy újraelosztásra orientált autoritárius jobboldal között szóródnak, és a pártok is majd ennek megfelelően fognak elhelyezkedni.

Mindkét koncepciót túlzottan általánosítónak tartjuk, és nemigen tekintjük hasznosíthatónak Közép-Európa jelenlegi helyzetének vizsgálata számára. Vizsgáljuk meg inkább a tényleges folyamatokat közelebbről.

A PÁRTOK KONSTELLÁCIÓJA

Tíz évvel a rendszerváltás után még mindig szemtanúi lehetünk pártok szakadásának és egyesülésének, ezért még nem lehet stabil helyzetről beszélni. De azért próbáljuk meg néhány tételben összegezni, amit a pártok jelenlegi állapotáról és viszonyairól tudhatunk.

Pártok régi törésvonalak mentén

A közép-európai országok mindegyikében megfigyelhető közös jelenség az, hogy létrejöttek olyan pártok, amelyek (Lipset és Rokkan fogalmazásával élve) a három legjellegzetesebb ún. *iparosodás előtti törésvonalnak* felelnek meg, mint az etnikai pártok, a parasztpártok és a felekezeti pártok. E pártok életbenmaradási képességének szempontjából az a benyomásunk, hogy legerősebbnek az etnicitás tűnik, ezt követik az agrárpártok és leggyengébbnek pedig a felekezeti pártok látszanak.

Mivel ezek közül a parasztpártok és a keresztény pártok közül némely ún. *csatlós pártként* működött a kommunizmus alatt (pl. a lengyel parasztpárt [PSL], a cseh/szlovák kereszténypárt [CSL/KDH]), többen azzal érveltek, hogy a pártszervezet folytonossága szolgált előnyükre. Valójában azonban az a helyzet, hogy egyrészt a csatlós pártok közül csak a társadalmi törésvonalhoz kötődő pártok maradtak fenn, mint a parasztpárt vagy a keresztény párt (eltűnt viszont a lengyel demokrata párt [DS],

vagy a nagy múltú cseh nemzeti szocialista párt [NS]); másrészt ott is, ahol egypártrendszer volt, mint Magyarországon, a rendszerváltás folyamán újjáéledt a parasztpárt és a felekezeti párt. Ezek a tények azt bizonyítják, hogy a társadalmi törésvonal megmaradása volt a fontosabb tényező. A csatlós pártok szervezeti és infrastrukturális előnye inkább abban mutatkozott, hogy az újabban létrejövő paraszt- vagy felekezeti pártok által támasztott vetélkedésben sikeresen tudták pozíciójukat megtartani.

A Magyarországtól délre eső országok esetében, ahol egypártrendszer volt, inkább a *történelmi pártok* újjáéledése figyelhető meg. Ehhez azt a megjegyzést szokás hozzáfűzni, hogy csak azok a pártok tudtak feltámadni, amelyek a második világháború után is működtek egy darabig, azok a pártok viszont nem, amelyeknek tevékenysége a kollaboráció stb. miatt már közvetlenül a háború után megszakadt. Lehet, hogy a csehszlovákiai parasztpárt „fel nem támadása” is összefüggött ezzel. Mindenesetre hangsúlyozni kell, hogy a végül is sikeres pártok tulajdonképpen nem mások, mint a valamelyik társadalmi törésvonalhoz világosan kapcsolódó pártok (a magyar FKGP, a szlovák nemzeti párt [SNS]).

Mondanunk sem kell, hogy ezek az iparosodás előtt keletkezett társadalmi törésvonalak sok változáson mentek át a kommunizmus alatt (pl. az agrárnépesség csökkenésének mértéke, a kollektív szektor és családi gazdálkodás arányának változása, a szekularizációs folyamat, az etnikai öntudat felelevenedésének folyamatai miatt – ezek mind fontos tényezők a Közép-Európán belüli összehasonlítás szempontjából). Itt csak azt konstatáljuk, hogy az iparosodás előtti három fő társadalmi törésvonal kifejezésre jutott a pártrendszerben. A következőkben a negyedik, az osztályokra vonatkozó törésvonal kérdésével foglalkozunk.

Baloldali pártok

Az első szabad választások a rendszerváltás után a baloldali erők számára három eredményt hoztak: a volt kommunista pártok hatalomvesztését, a szociáldemokrata pártok újjáéledésének kudarcát és a környezetvédő pártok vereségét. A balkáni országok egy részétől eltérően, ahol a kommunista párt egyelőre megőrizte hatalmát, Közép-Európában mindenütt sikerült a kommunista pártokat kiszorítani a kormányhatalomból, a volt kommunista pártoknak viszont sikerült a parlamentben maradniuk. Nemcsak azért, mert szervezetileg fölényben voltak a többi párttal szemben, hanem azért is, mert a múlt rendszer alatti elitiek támogatását élvezték (ami a kommunista párt támogatóinak iskolai végzettségéből világosan kitűnik). Viszont a szociál-

demokrata pártoknak és a környezetvédő pártoknak nem sikerült a parlamentbe jutás sem (ezalól kivételt jelent, hogy a szlovák zöldek a 3%-os alacsony küszöb miatt 1990–92-ig bent ültek a parlamentben).

A baloldalon az átrendeződés különböző módon zajlott le az egyes országokban. Lengyelországban és Magyarországon a volt kommunista reformszárny által vezetett utódpart az ellenzékben átváltozott szociáldemokrata párttá, és a 90-es évek derekán nagymértékben növelte támogatottságát, és visszaszerezte a kormányhatalmat. Ezzel szemben Csehországban az ortodoxok által vezetett kommunista párt mellett - Közép-Európában egyedül itt - feltámadt a történelmi szociáldemokrata párt, és a két párt megosztja a parlament baloldalát (mellesleg a két világháború közötti korszakban is egyedül itt volt így ez Kelet-Közép-Európában). Szlovákiában a volt kommunista utódpart átváltozott ugyan a szociáldemokrata párttá, de egy koalíciós kormányban kisebb partner maradt.

Miért nem sikerült a történelmi *szociáldemokrata pártoknak* visszajutniuk a parlamentbe? Egyrészt súlyos veszteséget okozott népszerűségüknek az emigránsok és otthoniak között kirobbanó párton belüli ellentét, valamint a mérgező vetélkedések a csoportok és a vezetők között. Azonban inkább azt a mozzanatot tekintenénk fő problémának, hogy nem sikerült támogatásra találniuk a szakszervezeti mozgalomban. (Waller, 1994. 1995). A szociáldemokrata pártoknak nem sikerült a társadalmi törésvonallal való összekötést biztosító hagyományos csatornát helyrehozniuk, *ami az úgynevezett iparosodás előtti törésvonalak esetében inkább közösségi, mint társasági jellegű összekötésük szívósságának köszönhetően nem okozott komoly gondot.*

Ami a szakszervezeteket illeti, mindenütt a hivatalos szakszervezet utódja rendelkezik a legnagyobb taglétszámmal azután is, miután független szakszervezetek sora jött létre, s több kisebb szervezet szakadt el a volt hivatalos szervezettől. Ezalól Lengyelország sem jelent kivételt, ahol azonban a legnagyobb (volt hivatalos) szakszervezet mellett viszonylag nagy tömeget tömörítő „Szolidaritás” léte biztosította a nem kommunista munkáspárt parlamentbe jutását (UP, 1997-ig).

A *kommunista pártok* a rendszerváltás – és leginkább a Szovjetunió szétbomlása – miatt elveszítették a „vonatkoztatási rendszert”, és rákényszerültek önmeghatározásuk revideálására. A balkáni és a volt szovjet országoktól eltérően, ahol a kommunista párt a többségi nemzet nacionalizmusát tette magáévá, Közép-Európában, ha a reformszárny szerezte meg a párt vezetését, akkor a szociáldemokratizálódás útját választották (mint Lengyelországban, Magyarországon és Szlovákiában). Kivételt képez Csehország, ahol az ortodoxok szereztek meg a párt vezetését, az így keletkezett ürt a politikai konstellációban azután –

Közép-Európában egyedülálló módon – a szociáldemokrata párt tölti be.

A volt hivatalos szakszervezetek közvetlenül a rendszerváltás után inkább függetlenségüket hangsúlyozták, és nem voltak hajlandók egyértelműen valamelyik pártot támogatni. Ha azonban a szociáldemokratává vált utódpártnak sikerült az együttműködést megvalósítania ezzel a legnagyobb szakszervezettel, akkor az utódpártnak, mint a múlt rendszer alatti elitek és előnyben részesültek pártjának sikerült a munkások támogatását is növelnie az életszínvonal visszaesésének idején. Így jött létre egy osztályok közötti szövetség – egyik oldalon a menedzserek és fehérgallérosok, a másik oldalon a fizikai munkások –, ami lehetővé tette a pártnak, hogy nagy párttá váljon, sőt hogy megszerezze a kormányhatalmat is. Ha nem sikerült az együttműködést megvalósítani a volt hivatalos szakszervezettel, akkor középméretű elitista párt maradt (mint Szlovákiában, ahol a volt hivatalos szakszervezet külön pártot alapított [ZRS]. – Orenstein, 1998).

Az, hogy a szociáldemokrata párttá vált utódpártot egy osztályok közötti szövetség támasztja alá, bizonyítható a lengyel és a magyar párt támogatóinak vizsgálatával. Amikor a lengyel Demokratikus Baloldal Szövetsége (SLD) 1993-ban 20%-os támogatottsággal első lett a választásokon, akkor a fizikai munkások 19%-a szavazott rá, viszont a fehérgallérosok 24%-a voksolt rá. Magyarországon 1994-ben az MSZP nyerte a választásokat 33%-kal. Miközben a fizikai munkások 32-33%-a támogatta, addig a felső- s középső funkcionáriusok 35-37%-a (Nagle-Mahr, 1999; Tóka és mások 1999).

Értelmiségi pártok

A volt kommunista rendszer ellenzéki erőinek volt a leghosszabb időre szükségük ahhoz, hogy pártjaik helyzete stabilizálódjon. Ezalatt a különböző politikai erők hol szétszakadtak, hol összekapcsolódtak.

Ezek az erők csak abban voltak azonosak, hogy ellenezték a kommunista diktatúrát, s miután ők voltak a politikai társadalom fő tényezői, különböző áramlatokra váltak szét. Ezekkel a szétszakadási-összevegyülési folyamatokkal nem kívánunk most foglalkozni: csak a jelenlegi helyzetről szeretnénk néhány megjegyzést tenni. Egyrészt (Csehországot kivéve) viszonylag kis liberális párt van balközépen, amely a hajdani demokratikus ellenzék „öröksége”, bár az egykori vezető értelmiségiek már korán visszavonultak az aktív politizálástól (a lengyel UW; a magyar SZDSZ; a szlovák ODU utódja, DU, ami az SDK magját képezi). Másrészt ennek jobboldalán helyezkedtek a *fragmentált tradicionalista nacionalista erők*, amelyeknek ösz-

szefogását „szorgalmazta” különben is a nagy pártoknak kedvező választási törvény. Lengyelországban és Magyarországon így sikerült 1997–98-ban egy jobboldali tömörülést létrehozni a baloldali volt kommunista párttal szemben. A magyarországi Polgári Párt (Fidesz-MPP) liberális erőként akarja a jobboldal szavazóit is összegyűjteni, ahogy Csehországban a Polgári Demokrata Párt (ODS) valósítja ezt meg. Már többször elhangzott az az érvelés, amely szerint Közép-Európában hiányzik egy olyan jobbközép gyűjtőpárt, amely túltekintene a szűk felekezeti érdekeken, mint a nyugat-európai kereszténydemokrata pártok. Talán még meg kell várni a következő választást, amikor megláthatjuk, stabilizálódott-e a politikai tér jobboldala.

A liberálisok és tradicionális nacionalisták közötti ellentét megfelelni látszik Kitschelt elvárásának, mivel az előbbieket libertárius társadalmi magatartásúak és a gazdaság szempontjából piacorientáltak, az utóbbiak pedig autoritáriusok, és a nagyméretű újraelosztást preferálják. Azonban az ő sémája figyelmen kívül hagyja a szociáldemokrata erők (beleértve a volt kommunista pártokat is) támogatói táborát, amely az újraelosztásra orientált ugyan, de enyhén libertárius társadalmi magatartást mutat.

A szembenállás a nyugati értékek befogadói és a hagyományos értékek ápolói között igen komoly ellentétnek mutatkozott a rendszerváltás utáni első időszakban. A népesség érdeklődésének előterében azonban inkább olyan praktikus kérdések álltak, mint az életszínvonal, a munkanélküliség, a társadalombiztosítás stb. Ezzel a politikai társadalom és a népesség közötti ellentmondással kapcsolatban olyan kritika is megfogalmazódott, hogy az értelmiségen belüli ellentétet ráoktrojálják az egész társadalomra. Ebben az értelemben nevezte ezeket az egykori ellenzéki erőket G. Márkus az *értelmiség miliőpártjainak*, feltételezve, hogy a pártok konstellációjának ez a területe leginkább elvonatkoztatott a valódi társadalomtól, és legkevésbé kapcsolódik a társadalmi törésvonalakhoz (G. Márkus, 1994).

A PÁRTOK KONSTELLÁCIÓJA ÉS A TÖRÉSVONALAK

Eddig az egyes jellegzetes pártcsoportoknak a társadalmi törésvonalakkal való megfeleltetését szemlélve azt igyekeztük bemutatni, hogy Közép-Európában a pártok közötti konfliktusok feltételezhetően nem egy homogén társadalom felszínén zajlanak. Mielőtt a közvélemény-kutatások néhány eredményét mutatjuk be, előbb a törésvonal fogalmát kell tisztáznunk. A fenti fejezetben a törésvonalat az eredeti társadalmi értelmében használtuk, ahogyan ezt Lipset és Rokkan tette. Rokkanék ugyanis eredetileg a törésvonalat az ipari és ún. nemzeti (fran-

cia) kettős forradalom (E. Hobsbawm) következtében a 19. században mélyülő társadalmi tagoltsággént ábrázolták (melynek gyökerei történelmileg sokkal hosszabb múltra nyúlnak vissza). Amikor a 19. század végén és a 20. század elején a szélesedő politikai participáció következményeként a pártok igyekeztek az újonnan politikai színtérre belépőket megnyerni, akkor a politikai mozgósítás a törésvonalak mentén zajlott. Így alakult ki a pártrendszer mögött a választók „kötődés”-je. (Létezik a törésvonal fogalmának egy másik használata, amellyel inkább a politikai pártok közötti tartós ellentéteket értelmezi, amely tehát kimondottan a pártok közötti viszonyokra utal. Ezt a használati módot most nem tárgyaljuk.) Újabban S. Bartolini és P. Mair (1990) próbálta a törésvonal fogalmi tartalmát úgy tágítani (ugyanakkor szűkítve az alkalmazhatóságát), hogy a pártok és választók közötti kapcsolatrendszert is takarja. Így alkalmasá tették e fogalom használatát a szavazói magatartás dinamikájának empirikus vizsgálatára. Ők a törésvonalat a következőkben definiálták: 1. közös társadalomszerkezeti jellemvonás és 2. közös értékrend alapján 3. politikai aktivitást alátámasztó szervezetek hálózata fogja át. Tehát nemcsak a közös jellemvonással rendelkező társadalmi csoport létét, hanem e csoportnak közös értékeket ápoló, továbbító, formális és nem formális szervezetek által a többi társadalomrészről bizonyos mértékig elhatárolt voltát tekintették a szavazói magatartást befolyásoló törésvonalnak.

A továbbiakban egyrészt azokat a tanulmányokat mutatjuk be, amelyek a pártpreferencia és a választók társadalmi jellemvonásai és értékrendje közötti korrelációkat vizsgálják. Másrészt a választók és pártok közötti szervezeti kapcsolatokat is szemügyre vesszük.

Társadalomszerkezeti jellemvonások

Azok a vizsgálatok, amelyek a szavazói magatartást elemezték a közép-európai országokban, azt bizonyították, hogy az olyan társadalmi jellemvonások, mint a *vallási gyakorlat*, a *települési típus*, az *iskolai végzettség* vagy az *életkor*, viszonylag nagy magyarázóerővel rendelkeznek, és azt is, hogy ezekhez képest az *osztály-tényező* (munkás illetve vállalkozó vagy menedzser) nem tükröződik világosan a szavazói magatartásban (a mezőgazdasági foglalkozás és a szabadfoglalkozás viszont igen – Közép-Európára általában: Tóka, 1996; Magyarországra vonatkozóan: Evans-Whitefield 1995a; Simon., 1999). Ezek az eredmények megfelelni látszanak a fent ábrázolt helyzetnek, nevezetesen annak, hogy egyrészt léteznek az iparosodás előtti törésvonalakhoz fűződő pártok, másrészt hiányzik a markáns osztályjelleg a baloldaltól.

Eszmények, értékek

Egy, az 90-es évek első felében a magyarországi választók körében végzett kutatás arra utalt, hogy *értékrendbeli különbségek* is adnak bizonyos magyarázatot a párt kiválasztására. E tanulmány hívta fel a figyelmet arra, hogy a kommunista rendszer egykori ellenzéki erőin belül akkor heves értékrendbeli ellentétek nemcsak az értelmiségi millió pártjai között, hanem e pártok támogatói között is megfigyelhetők voltak (Evans-Whitefield, 1995a).

Szervezeti összekötetések

A fent idézett közvélemény-kutatási elemzések arra utalnak, hogy van bizonyos kapcsolat egyrészt a pártpreferencia, másrészt a közös társadalmi jellegzetesség és értékrend között. Tehát a rendszerváltás utáni közép-európai országok pártrendszerének jellegzetességét nem abban látjuk, hogy nem tükrözi a társadalmat, hanem inkább abban, hogy a közös társadalmi vonásokkal és értékekkel rendelkező csoportok nem kötődnek szervezetiileg a pártokhoz. Nézzünk néhány mutatót!

Elsősorban a *tömegpárt hiányára* kell rámutatni. Amikor a volt kommunista párt vezetőségét a reformszárny vette át, *akkor a párttagságot revideálták annak érdekében, hogy az ortodoxokat kiszűrjék*. Így az egykori komoly tömeggel rendelkező óriási pártból (pl. Magyarországon 750-850 ezren, tehát a választók kb. egytizede rendelkezett párttagsággal; Csehszlovákiában ugyanennyi, Lengyelországban ennél kevesebb volt a párttagok aránya) néhány tízezernyi tagság maradt (a lengyel SLD 60 ezer, az MSZP 37 ezer, a szlovák SDL 48 ezer taggal rendelkezik). Az újralelt történelmi pártok vagy az újonnan alakult pártok tagsága pedig még ennél kisebb (liberális közép-pártok: a lengyel UW 15 ezer, a magyar Fidesz 13 ezer, a cseh ODS 22 ezer; szociáldemokrata pártok: a cseh CSSD 13 ezer; egyéb pártok: a szlovák Mečiar-féle HZDS 34 ezer). Kivételesen nagy tagsággal rendelkeznek a ortodoxok által vezetett kommunista pártok (a cseh KSCM 200 ezer) és a volt csatlós pártok (a lengyel parasztpárt [PSL] 250 ezer; a cseh kereszténypárt [KDU-CSL] 80 ezer – Ágh, 1998).

Függetlenül attól, hogy a pártok mekkora taglétszámokat mutatnak ki – hiszen ennek nem kis része feltételezhetően tagdíjat nem fizető, névleges tagot fed – a választóknak legfeljebb 6-7%-a tényleges tagja valamelyik pártnak (e szám tulajdonképpen azoknak az arányán alapul, akik közvélemény-kutatás során valamelyik párt tagjának vallják magukat). Olyan országokban, ahol szervezeti folytonossággal rendelkező pártok nincsenek, mint Magyarországon, ez az arány 2-3% körül lehet. (Plasser és mások., 1998). (Lásd 1. táblázat.)

Másodszor utalhatunk a *gyenge pártidentitásra*. Közvélemény-kutatások adatai szerint a 90-es évek első felében a valamelyik párttal való azonosulással rendelkező választók aránya Csehországban és Szlovákiában több mint 30%, Magyarországon kb. 20%, Lengyelországban pedig kevesebb mint 20% volt. (Plasser és mások, 1998). (Lásd 2. táblázat.) Nem beszélve az észak-nyugat-európai magas számarányokról, inkább arra szeretnénk a figyelmet felhívni, hogy az Ibériai-félsziget országai-ban a 80-as évek második felében (tehát már több mint tíz évvel a rendszerváltás után) 30-50% volt ez az arány, és még ezek-
kel kapcsolatban is a pártrendszer társadalmi beágyazottságának gyenge voltát konstata-
lta L. Morlino. (Morlino, 1995). (Lásd 3. táblázat.)

Természetesen nemcsak a pártszervezet köti hozzá a társadalmi törésvonalat a párthoz, hanem a többi *egyesület hálózata* is. Az a feltételezésünk, hogy éppen az egyesületi hálózat kialakulatlan még, kivéve például a szervezeti folytonossággal bíró volt hivatalos szakszervezetet. Az eddig ábrázoltak alapján is az a benyomásunk, hogy nem annyira a formális (az egyesületek, mint például az érdek-képviselői szervezetek hálózata), inkább az informális közösségek kötik hozzá a (különösen az ún. iparosodás előtti) társadalmi törésvonalat a párthoz (Lásd 4. táblázat.). Ha a társadalmi tagoltság nem, vagy csak kezdetlegesen ölt egyesületi formát, akkor elfogadhatónak tűnik az olyan érvelés, amely a kommunista diktatúra utáni civil társadalom lelapított („flattened”) voltát hangsúlyozza (Linz-Stepan, 1996). Persze kérdéses, hogy egyáltalán ki fog-e épülni a szervezetek szilárd hálózata, amikor Nyugat-Európában a „dekötődés”, azaz a párt és törésvonal közötti kapcsolat fokozatos lazulása észlelhető.

A PÁRTRENDSZER STABILIZÁLÓDÁSA/STABILIZÁLATLANSÁGA

A társadalmi törésvonalak és a pártok közötti laza kapcsolat lehet az egyik oka annak, hogy a pártrendszer még nem stabilizálódott.

Szavazatok fragmentálása

Az 5. táblázat a közép-európai országok *pártrendszerének fragmentáltságát* mutatja be. A pártrendszer fragmentáltságát mint a parlamenti koalíciós játékok egyik fontos adottságát a parlamenti mandátumok megoszlási aránya alapján szokás kalkulálni. Itt azonban a szavazók magatartásának szintjén akar-
tuk szemlélni a pártpreferencia fragmentáltságát, ezért a ka-

pott szavazatok arányának alapján a *Rae-féle jelzőszámot* számítottuk ki. (Csehország és Szlovákia esetében nem a szövetségi parlamentet, hanem a tagországok parlamentjét vettük szemügyre.)

A *Rae-féle indexet* (amit a mandátumok/szavazatok arányszámának négyzetét összesítve kapunk) mint jelzőszámot sokan nem tartják elég érzékenynek, ezért újabban divatba jött ennek reciproka, az ún. *effektív pártok száma*, amit a 6. táblázatban szintén a szavazatok arányának alapján tüntetünk fel. Ebből kitűnik az effektív pártok számának a nagymértékű csökkenése Lengyelország esetében, és fokozatosan csökkenő trendje Magyarország és Csehország (a Civil Fórum szétesése után) esetében.

Ez bizonyos értelemben azt jelenti, hogy a pártok választéka összeszűkült. Ha figyelembe vesszük egyrészt azt, hogy a parlamenti koalíciós játékban részt vevő pártok száma korlátozott, másrészt azt, hogy a pártok közötti konkurrencia nem mutat centrifugális tendenciát (habár a magyar parlamentben egy szélsőjobboldali, a cseh parlamentben egy szélsőbaloldali párt is helyet foglal), akkor azt mondhatjuk, hogy Közép-Európa országai (a Sartori-féle osztályozás szerint) mérsékelt többpártrendszerrel rendelkeznek.

A pártrendszer fragmentáltságának csökkenése maga is bizonyos stabilizációt jelent ugyan, ám ez a választási törvény szabályozásának következménye is, amely a törpe pártok kiszűrését szolgálja. A közép-európai országok jelenlegi választási törvényei ugyanis – országos összesítésben – 5%-os küszöböt szabnak a listás szavazati kerületekben a parlamenti mandátum elérésére. Minél több választást átélnek, annál jobban „megértik” a választók, hogy nem érdemes olyan kis pártra voksolniuk, amelynek nincs sok esélye a parlamentbe kerülésére. E magatartás elterjedését jelzi a 7. táblázatban az 5%-os küszöböt el nem érő pártokra leadott szavazatok arányának fokozatos csökkenése (bár még mindig számottevő a mandátumot nem eredményező szavazatok aránya).

Választási volatilitás

Miután azt konstatáltuk, hogy a pártok választéka összeszűkült, a következő lépésként a *volatilitás-jelzőszámokat* vesszük szemügyre azért, hogy megvizsgálhassuk: a szavazói magatartás is stabilizálódik-e ezzel lépést tartva.

A 8. táblázat az ún. összevont illékonyságot (*aggregate volatility*) mutatja be. A volatilitás mint a jelzőszám nagyon érzékeny olyan kis pártok szavazati arányának változására is, amelyeket az összesített adatok nem nagyon részleteznek. A pártok szakadása, egyesülése és az alkalmi közös lista állítása

nem könnyen megoldható számítási bonyodalmakat okoz, ezért ezt a táblázatot sem lehet véglegesnek tekinteni. Annyit azonban talán megállapíthatunk ezen a vizsgálati szinten is, hogy még nem lehet következetesen csökkenő tendenciáról beszélni (így a cseh 1998-as választásnál mutatkozó, viszonylag kismértékű volatilitással sem dőlt el, hogy vajon ez a stabilizálódás kezdetének jele-e vagy csak arról van szó, hogy túl rövid idő telt el az 1996-os voksolás óta). Ha az összehasonlítás érdekében megnézzük a dél-európai országok adatait, akkor láthatjuk, hogy ott is csak a rendszerváltás után tíz évvel figyelhető meg a illékonyság csökkenő tendenciája (Morlino, 1995). (Lásd 10. táblázat.) Azért nem mondhatjuk, hogy a rendszerváltás utáni első évtizedben mutatkozó *volatilis szavazói magatartás* a posztkommunista társadalom sajátossága lenne. Lehet, hogy egyszerűen a demokratikus átmenet utáni konszolidáció kezdeti szakaszának közös jellemzőjével van dolgunk.

A dél-európai országokról szólva Morlino konstatálta, hogy az ún. blokkok közötti illékonyságra (*interbloc volatility*) nézve viszont általában csak egy olyan „kritikai választás” volt, amelyen szavazatok nagy átáramlása mutatkozott a baloldali pártok, illetve a közép- és jobboldali pártok között. Ezenkívül a többi választásokon a volatilitás csak a baloldali blokkon belül vagy a közép- és jobboldali pártok blokkján belül mutatkozott. (Lásd 11. táblázat.) A 9. táblázatból úgy tűnik, hogy a kelet-közép-európai országok esetében a baloldali blokk stabilizálódása már megtörtént. Magyarországon az 1994-es választás volt az a *kritikai választás*, amelyiken a szavazók kb. 15 százalékpontos átáramlása volt megfigyelhető a jobboldaltól a baloldalra. Az 1998-as választáson viszont már csak a középbaltól a középjobbra való szintén kb. 15 százalékpontos eltolódás volt a volatilitás fő tényezője. A következő választásokon „eldől”, hogy a politikai blokkok viszonylag stabil támogatottsága mennyire lesz tartós.

Ha azt akarjuk megtudni, hogy ezek az összesített adatok mennyire tükrözik a választók szavazói magatartásbeli változásait, akkor az ún. egyéni szintű illékonyságot (*individual volatility*) kell vizsgálni, és ehhez közvélemény-kutatási panel-vizsgálatra vagy (visszaemlékezésen alapuló) visszamenőleges vizsgálatra van szükség. A magyarországi 1994-es választásra vonatkozóan több ilyen vizsgálat eredménye áll rendelkezésünkre. Most Evans és Whitefield (1995a) által készített táblázatot vesszük szemügyre (12. táblázat). Bár ennek a táblázatnak van hátránya is, ugyanis nem pontosan egyezik meg a néhány hónappal később lezajlott választás eredményével (közben a Fideszre szavazni szándékozók tábora tovább szűkült), azonban nagy előnyének azt tartjuk, hogy a nem szavazókról is ad adatokat. A következőket láthatjuk: 1. mindegyik párt az 1990-ben rá szavazóknak csak a négy-hattizedét tudta megtartani. A generá-

ciós párt (Fidesz), a felekezeti párt (KDNP) és a parasztpárt (FKGP) mint a társadalmi törésvonalhoz kötődő pártok öt-hat-tizedet tudtak megőrizni, viszont az értelmiségi miliő pártjai (MDF, SZDSZ) csak négytizedet; 2. a volt kommunista párt 1994-es nagy sikerének az az oka, hogy egyrészt sikerült megtartania az előző választáson rá szavazó táborát, másrészt a többi pártoktól, de főként az értelmiségi miliő pártjaitól nagyszámú szavazót tudott szerezni függetlenül attól, hogy a közép-(SZDSZ) vagy a jobboldali (MDF) pártról van-e szó; 3. azok a választók, akik az 1990-es választáson nem szavaztak feltételezhetően a tárgyalásos rendszerváltástól távol maradók, nem mozgósított, főként fizikai munkásokról van szó), az 1994-es választáson számottevően nem befolyásolták az eredményt.

A fentiek alapján összefoglalóan az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

1. A közép-európai országok pártkonstellációja, miután Lengyelországban és Magyarországon kialakult a jobbközép tömörülés és Csehországban létrejött a balközép- pólus, nagyjából a következőkre szűkölt: van egy szociáldemokrata balközép, egy liberális közép-, s egy nacionalista jobbközép párt, és mellettük léteznek kisebb, úgynevezett iparosodás előtti társadalmi törésvonalhoz kapcsolódó pártok, mint a parasztpártok vagy a felekezeti pártok.

2. A pártok konstellációja mögé sorakozó választók „kötődés”-je nem egy előre kidolgozott tengely mentén helyezkedik el, inkább a hosszú múltra nyúló társadalmi tagoltságnak feleltethető meg.

3. A közép-európai országok pártrendszere még nem stabilizálódott, ennek okát nem a társadalmi tagoltság hiányában, hanem a társadalmi törésvonalakkal való kapcsolatrendszer kialakulatlan voltában kereshetjük.

4. A nemzetközi összehasonlítás alapján azonban a pártrendszer stabilizálódási folyamata inkább az előző, dél-európai esetekhez hasonlít, s vélhetőleg nem a posztkommunista társadalom valamilyen sajátosságának a következménye.

Táblázatok

1. táblázat. *Párttagság létszáma* (Azoknak a százaléka, akik valamelyik párt vagy mozgalom tagjai.)

Ausztria	14 (1996)
Szlovákia	7 (1995)
Csehország	6 (1995)
Lengyelország	6 (1995)
Szlovénia	4 (1994)
Nyugat-Németország	3 (1994)
Kelet-Németország	3 (1995)
Magyarország	2 (1995)

Forrás: Plasser és mások, 1998.

2. táblázat. *A pártidentitás trendje (1991–1995)* (Azoknak a százaléka, akik valamelyik párttal vagy mozgalommal azonosítják magukat.)

	Lengyel- ország	Magyar- ország	Cseh- ország	Szlovákia
1991	15	25	31	25
1992	13	23	36	35
1993			36	31
1994	15	22	38	30
1995	18	18	30	35

Forrás: Plasser és mások, 1998.

3. táblázat. *Pártidentitás Dél-Európában*
(A válaszolókhöz viszonyított százalék)

	Portugália	Spanyolország	Görögország	Olaszország
1958	–	–	–	76,0
1985	48,9	47,5	69,6	52,0
1989	49	30	57	63

Forrás: Morlino, 1995.

4. táblázat. *A politikai integráció jelzői (százalékban)*

	Lengyel- ország	Magyar- ország	Cseh- ország	Szlovákia
Pártidentitás	18	18	30	35
Erős pártidentitás	4	3	5	8
Párttagság	2	3	6	7
Szakszervezeti tagság	9	19	25	33
Rendszeres templomba járás*	56	10	7	29
Tv-híradó rendszeres nézése	48	62	61	42

*Akik azt választották, hogy (majdnem) minden héten mennek istentiszteletre.

Forrás: Plasser és mások, 1998.

5. táblázat. *A pártpreferencia fragmentáltsága (a szavazatok alapján)*

	Lengyel- ország	Magyar- ország	Cseh- ország	Szlovákia
1989				
1990		0,85	0,71	0,83
1991	0,93			
1992			0,86	0,81
1993	0,90			
1994		0,82		0,83
1995				
1996			0,81	
1997	0,78			
1998		0,76	0,79	0,81

A Rae-féle index: $F = 1 - \sum_{i=1}^n p_i^2$

Forrás: különböző közlések alapján saját számításaink szerint.

6. táblázat. Az effektív pártok száma (a szavazatok alapján)

	Lengyel- ország	Magyar- ország	Cseh- ország	Szlovákia
1989				
1990		6,7	3,5	5,8
1991	13,7			
1992			7,3	5,4
1993	9,8			
1994		5,5		5,8
1995				
1996			5,3	
1997	4,6			
1998		4,5	4,7	5,3

A Laasko-Taagepera-féle index: $\sum_{i=1}^n \frac{1}{p_i^2}$

Forrás: különböző közlések alapján saját számításaink szerint.

7. táblázat. Az 5%-os küszöböt el nem érő pártokra leadott szavazatok aránya

	Lengyel- ország	Magyar- ország	Cseh- ország	Szlovákia
1989				
1990		15,8 ^b	18,9	7,8 ^c
1991	24,0 ^a			
1992			19,2	23,9
1993	35,0			
1994		12,8		13,0
1995				
1996			11,2	
1997	12,8			
1998		11,4	11,4	5,8

^a Nem volt küszöb.

^b 4 % volt a küszöb, azonban ugyanaz akkor is, ha 5% lett volna a küszöb.

^c 3% volt a küszöb, ha 5% lett volna, akkor 15,7%.

Forrás: különböző közlések alapján saját számításaink szerint.

8. táblázat. Összevont illékonyság

	Lengyel- ország	Magyar- ország	Cseh- ország	Szlovákia
1989	-	-	-	-
1990		-	-	-
1991	-			
1992			26,3	25,0
			22,0	23,1
1993	35,0			
	34,5*			
1994		28,4		24,7
		28,3*		23,8*
1995				
1996			29,4	
			31,4*	
1997	24,6			
1998		33,5	14,3	24,8

$$\text{A Pedersen-féle index : } V = \frac{1}{2} \sum_{i=1}^n (|p_i(t+1) - p_i(t)|)$$

Forrás: különböző közlések alapján saját számításaink szerint,
illetve a csillaggal jelölt adatok: Tóka, 1998.

9. táblázat. *Blokkok közötti illékonyság*

Illékonyság a baloldali, illetve a közép- s jobboldali blokk között.

	Lengyel- ország	Magyar- ország	Cseh- ország	Szlovákia
1989	-	-	-	-
1990	-	-	-	-
1991	-	-	-	-
1992	-	-	6,7	3,6
1993	15,2	-	-	-
1994	-	16,2	-	0,3
1995	-	-	-	-
1996	-	-	10,4	-
1997	2,3	-	-	-
1998	-	0,2	5,2	0,2

A baloldali blokkba a következő pártokat számítottuk be :

Lengyelország: SLD, PSL, 2 nyugdíjasok pártja(97)

Magyarország: MSzP, MSzDP, (MSz)MP, HVK(90)

Csehország: CSSD, KSCM, LB(96), CSS(=NS)/SZ(90), LSU(92),
DZJ

Szlovákia: SDL, SDSS, KSS, ZRS

Forrás: különböző közlések alapján saját számításaink szerint.

10. táblázat. Választási illékonyosság Dél-Európában

Olasz-ország		Olasz-ország		Spanyol-ország	Portugália	Görög-ország
1946	42,91	1971				
1947		1972	4,9			
1948	22,8	1973				
1949		1974				
1950		1975				
1951		1976	8,2		11,3	
1952		1977				22,3
1953	13,3	1978				
1954		1979	5,3	10,8	10,5	
1955		1980			4,6	
1956		1981				26,7
1957		1982		42,3		
1958	4,5	1983	8,5		11,2	
1959		1984				
1960		1985			22,5	6,3
1961		1986		11,9		
1962		1987	8,4		23,2	
1963	7,9	1988				
1964		1989		8,8		6,9/4,32
1965		1990				3,3
1966		1991			9,5	
1967		1992	16,2			
1968	3,4	1993		10,6		17,7
1969		1994	41,9			
1970						

¹ Becsült változás a fasizmus előtti utolsó választással összehasonlítva.² Két választás volt 1989-ben, júniusban és novemberben.

12. táblázat. Blokkközi illékonyág Dél-Európában

Olasz- ország		Olasz- ország	Spanyol- ország	Portu- gália	Görög- ország
1946		1971			
1947		1972	1,1		
1948	12,9	1973			
1949		1974			
1950		1975			
1951		1976	5,4	6,6	
1952		1977			13,7
1953	4,6	1978			
1954		1979	0,7	1,0	3,2
1955		1980		1,7	
1956		1981			23,5
1957		1982		7,4	
1958	1,0	1983	0,3	7,8	
1959		1984			
1960		1985		0,5	3,4
1961		1986		2,6	
1962		1987	1,1	15,5	
1963	1,3	1988			
1964		1989		1,7	4,7/0,51
1965		1990			2,2
1966		1991		1,2	
1967		1992	5,2		
1968	1,4	1993		1,7	4,2
1969		1994	5,8		
1970					

¹ Két választás volt 1989-ben, júniusban és novemberben.

12. táblázat. Szavazatok áramlása az 1990-es választás és az 1994-es szándék között

(A lenti szám a sor, az alábbi szám pedig az oszlop százalékarányára utal.)

1990	1994							
	MDF	SZDSZ	MSZP	FIDESZ	KDNP	FKGP	nem szavazók	sor összesen
MDF	37,6 69,1	10,4 17,0	14,5 16,2	11,0 13,9	7,5 34,2	8,1 19,4	11,0 11,7	22,7
SZDSZ	7,1 9,6	41,3 49,1	20,6 16,9	17,5 16,1	*	*	9,5 7,4	16,5
MSZP			95,1 37,7	*	*		*	8,0
FIDESZ	6,2	14,8 5,3	12,3 11,3	55,6 6,5	*	*	8,6	10,6 4,3
KDNP	*		*	*	56,0 36,8	*	*	3,3
FKGP	*	*	8,1 3,2	*	*	61,3 52,8	12,9 4,9	8,1
nem szavazók	5,5 13,8	8,5 18,9	12,3 18,8	19,1 32,8	*	6,0 19,4	47,2 68,5	30,8
oszlop összesen	12,3	13,9	20,2	18,0	5,0	9,4	21,2	

* Tekintettel a válaszolók kevés számára, nem közöljük az adatot.

Forrás: Evans és Whitefield, 1995a.

IRODALOMJEGYZÉK

- Ágh Attila, 1998: *The Politics of Central Europe*. London: Sage
- Bartolini, Stefano-Peter Mair, 1990: *Ideology, Competition and Electoral Availability The Stabilisation of European Electorates 1885-1985*. Cambridge: Cambridge UP.
- Bozóki András-Bill Lomax, 1996: The revenge of history: The Portuguese, Spanish and Hungarian transitions – some comparisons. In: Pridham – Lewis (eds.) 186-205.
- Evans, Geoffrey-Stephen Whitefield, 1995a: Social and ideological cleavage formation in post-communist Hungary. *Europe-Asia Studies*, 7. 1177-1204.
- Evans, Geoffrey-Stephen Whitefield 1995b: The politics and economy of democratic commitment: Support for democracy in transition societies *British Journal of Political Science*, 25. 485-514.
- Fitzmaurice, John, 1998: *Politics and Government in the Visegrad Countries: Poland, Hungary, the Czech Republic and Slovakia*. (London: Macmillan).
- Gunther, Richard et al. (eds.) 1995: *The Politics of Democratic Consolidation: Southern Europe in Comparative Perspective*. Baltimore: Johns Hopkins UP.
- Hofferbert, Richard, (ed.) 1998: *Parties and Democracy: Party Structure and Party Performance in Old and New Democracies*. Oxford: Blackwell
- Kitschelt, Herbert, 1992: The formation of party systems in East Central Europe. *Politics and Society*, 20., 7-50.
- Lawson, Kay, et al. (eds.): 1999: *Cleavages, Parties, and Voters: Studies from Bulgaria, the Czech Republic, Hungary, Poland, and Romania*. Westport, Conn.: Praeger.
- Lewis, Paul G. (ed.) 1996: *Party Structure and Organization in East-Central Europe*. Aldershot: Edward Elgar.
- Linz, Juan J.-Alfred Stepan, 1996: *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe* (Baltimore : Johns Hopkins UP).
- Márkus György G., 1994: Parties, camps and cleavages in Hungary. In Waller - Coppieters et al. (eds.). 154-70.
- Morlino, Leonardo, 1995: Political parties and democratic consolidation in Southern Europe In: Gunther et al. (eds.) 315-88.
- Nagle, John-Alison Mahr, 1999: *Democracy and Democratization: Post-Communist Europe in Comparative Perspective*. London: Sage
- Olson, David M., 1998: Party formation and party system consolidation in the new democracies of Central Europe. In Hofferbert (ed.) 10-42.
- Orenstein, Mitchell, 1998: A genealogy of communist successor parties in East-Central Europe and the determinants of their success. *East European Politics and Societies*, 12. 472-99.
- Plasser, Fritz-Peter A. Ulram-Harald Waldrauch, 1998: *Democratic Consolidation in East-Central Europe* (London : Macmillan).
- Pridham, Geoffrey-Paul Lewis (eds.) 1996: *Stabilising Fragile Democracies: Comparing New Party Systems in Southern and Eastern Europe*. London: Routledge
- Simon János, 1999: *Cleavages and Spaces of Competition in Hungary*. In: Cleavages, Parties, and Voters. (eds.) Kay Lawson, Andrea Römmele, and Georgi Karasimeonov, London
- John Thirkell et al. (eds.) 1995: *Labour Relations & Political Change in Eastern Europe: A Comparative Perspective*. London : UCL Pr.
- Tóka, Gábor, 1996: Parties and electoral choices in East-Central Europe In: Pridham-Lewis (eds.), 100-125.
- 1998: Party appeals and voter loyalty in new democracies In: Hofferbert (ed.) 167-88.

- Tóka, Gábor et al. (eds.) 1990: *The 1994 Election to the Hungarian National Assembly*. Berlin: Sigma
- (1994), „Winners and losers in the early post-communist elections in East-Central Europe,” in Waller, Coppieters et al. eds., 1994, pp. 84–102.
- Waller, Michael, 1995: Starting-up problems: communists, social democrats and greens In: Wightman (ed.) 217–37.
- Waller, Michael-Bruno Coppieters et al. (eds.) 1994: *Social Democracy in a Post-Communist Europe*. Ilford: Frank Cass
- Waller, Michael-Martin Myant (eds.) 1994: *Parties, Trade Unions and Society in East-Central Europe*. Ilford: Frank Cass.
- Wightman, Gordon (ed.) 1995: *Party Formation in East-Central Europe: Post-Communist Politics in Czechoslovakia, Hungary, Poland and Bulgaria*. Aldershot: Edward Elgar.